

अमेरिकी कांग्रेसमा समिति प्रणाली

डा. विपिन अधिकारी

हरेक वर्ष हुने अधिवेशनका लागि सहयोग गर्न कांग्रेसले सिर्जना गरेको एउटा बलियो संरचना समिति प्रणाली पनि हो । कांग्रेसले गर्नुपर्ने विभिन्न काम-कारबाहीको सहजीकरण गर्ने यस्ता समितिहरूले विधि निर्माण र जाँचबुझ गर्न सार्वजनिक सुनुवाइलगायत जुनसुकै कार्य आफ्नो निर्णयमा गर्ने अधिकार राख्दछन् ।

पृष्ठभूमि

संयुक्त राज्य अमेरिका समिति प्रणालीको सिर्जना र प्रयोग दुवैमा राम्रो अनुभव र दखल भएको प्रजातान्त्रिक मुलुक हो । अमेरिकी सङ्घभित्र रहेका सबै राज्यहरूको आ-आफ्नो संवैधानिक प्रणाली तथा त्यस अनुसारको व्यवस्थापिका प्रयोगमा छन् । त्यस्ता व्यवस्थापिकाहरूको प्रकृति अनुसार समिति प्रणाली बनाइएका छन् । यहाँ संयुक्त राज्य अमेरिकाको सन् १७७९ मा जारी संविधानबमोजिम संघीय व्यवस्थापिकामा प्रयोगमा रहेको समिति प्रणालीलाई अध्ययन गरिएको छ ।

संयुक्त राज्य अमेरिका संघीय तहमा अध्यक्षत्मक (राष्ट्रपतीय) शासन प्रणाली भएको मुलुक हो । यसको व्यवस्थापिकीय अधिकार कांग्रेसले प्रयोग गर्दछ । कांग्रेसभित्र दुईवटा सदन रहेका छन् । माथिल्लो सदनलाई सिनेट भनिन्छ भने तल्लो सदनलाई प्रतिनिधि सभा भनिन्छ । सानो भए पनि ठूलो भए पनि सिनेटमा अमेरिकी सङ्घका हरेक राज्यले दुईवटा प्रतिनिधि पठाएका हुन्छन् । तर, प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन जनसङ्ख्याका आधारमा

गरिएको हुन्छ । अध्यक्षात्मक शासन प्रणाली भएकाले अमेरिकी प्रतिनिधि सभाले सरकार निर्माण गर्दैन । यो अन्य विधायिकी अधिकार प्रयोग गर्ने निकाय हो । कांग्रेसले समग्र रूपमा कर लगाउने तथा उठाउने, ऋण लिने, बन्द व्यापारलाई नियमन गर्ने, पैसा छाप्ने, युद्धको घोषणा गर्ने, सेना बनाउने वा त्यसलाई सहयोग गर्ने तथा आफ्ना अधिकारहरूको कार्यान्वयन गर्न चाहिने सबै किसिमका कानुन बनाउने काम गर्दछ ।

कांग्रेसका दुवै सदनहरू छुट्टाछुट्टै भए पनि कानुन निर्माणमा सामान्यतः उनीहरूको समान भूमिका हुन्छ । अन्य कतिपय व्यवस्थापिकीय काम-कारबाहीमा पनि यी दुवै सदनले साझा रूपमा काम गर्नुपर्ने हुन्छ । कम्तीमा पनि वर्षको एकपटक कांग्रेसको अधिवेशन बस्नुपर्दछ । अधिवेशनको मिति

अधिवेशनको सुरुमा विधायिकी काम-कारबाही कम हुन्छ । एउटा अधिवेशनमा नसकिएका विधायनहरू त्यसपछिको अधिवेशनमा जान सक्छ । तर, एउटा कांग्रेसमा आएको वा विचार गरिएको विधायन पछि आउने कांग्रेसले स्वीकार गर्दैन ।

जनवरी ३ तारिख भनेर अमेरिकी संविधानको १३ औँ संशोधनले नै स्पष्ट उल्लेख गरेको छ । अधिवेशन स्थगनको मिति दुवै सदनको मतको आधारमा निर्धारण गरिन्छ । अमेरिकी राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपतिको निर्वाचनको मत परिणाम घोषणा गर्ने उद्देश्यका लागि पनि दुवै सदनको संयुक्त बैठक गर्नुपर्ने हुन्छ । संविधानमा नलेखिए पनि राष्ट्रपति तथा विदेशी पाहुनाहरूले

दुवै सदनलाई सम्बोधन गर्दा संयुक्त बैठक गर्ने चलन छ । अमेरिकी कांग्रेस एउटा व्यस्त व्यवस्थापिका हो ।

सरकार-व्यवस्थापिका सम्बन्ध

कांग्रेसको दुवै सदन प्रतिनिधि सभा र सिनेटको साझा चासोका विषयहरूमा सरकारी प्रकाशन, सामान्य लेखा तथा बजेटका विषयहरू पर्दछन् । यी विषयहरूलाई अलग-अलग रूपमा सम्बोधन गर्नका लागि कांग्रेसले आफ्नो संगठनभित्र विभिन्न संरचनाहरूको स्थापना गरेको छ । हरेक वर्ष हुने

अधिवेशनका लागि सहयोग गर्न कांग्रेसले सिर्जना गरेको एउटा बलियो संरचना समिति प्रणाली पनि हो । कांग्रेसले गर्नुपर्ने विभिन्न काम-कारबाहीको सहजीकरण गर्ने काम यसले गर्दछ । कांग्रेसको प्रत्येक सदनभित्र विभिन्न स्थायी तथा अस्थायी समितिहरू हुन्छन् । स्थायी समितिहरू नेपालको संसदमा रहेका विषयगत समितिहरूजस्तै हुन् । तिनलाई स्टेन्डिङ कमिटी भनिन्छ । अस्थायी समितिहरू विशेष तथा तत्कालिक आवश्यकता पूर्ति गर्न बनाइएका हुन्छन् । यिनलाई सेलेक्ट कमिटी भनिन्छ । दुवै सदन मिलेर संयुक्त समितिहरू बनाई साभा सरोकारका विषयहरूमा काम गर्ने पद्धति पनि छ । त्यस्तै विधेयकहरूसँग सम्बन्धित विवादास्पद विषयहरूलाई टुङ्ग्याउनका लागि कन्फरेन्स कमिटी (परामर्श समिति) पनि बनाइन्छन् । अमेरिकामा पनि नेपालमा जस्तै दुवै सदनले पारित नगरून्जेल कुनै पनि विधेयक ऐन बन्न सक्दैन । दुवै सदनमा समितिहरूले प्रभावकारी रूपमा काम गर्दछन् ।

अमेरिकामा राष्ट्रपतिको प्रमुख कार्यकारिणीका रूपमा सिधै निर्वाचन गर्ने व्यवस्था छ । निर्वाचित राष्ट्रपतिले आवश्यक सङ्ख्यामा सरकारका मन्त्री (सेक्रेटरी) तथा अन्य राजनीतिक

नियुक्तिहरू गर्दछन् । संसदीय प्रणालीमा जस्तो सरकार निर्माणमा कांग्रेसको कुनै भूमिका रहँदैन । त्यसैगरी राष्ट्रपति कांग्रेसप्रति निरन्तर जवाफदेहिता राख्दैनन् । तर, अधिवेशन सुरु गर्दा राष्ट्रपतिले कांग्रेसलाई सम्बोधन गर्ने प्रचलन छ । तर, यो सम्बोधन नेपालको संसदमा राष्ट्रपतिबाट हुने सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रमको सम्बोधनजस्तो होइन । यसलाई 'स्टेट अफ द युनियन एड्रेस' (State of the Union Address) भनिन्छ । अमेरिकी

राष्ट्रपतिलाई मन नपरेका तर कांग्रेसमा प्रस्तावित विधायनहरू निषेध गर्ने अधिकार (भिटो) प्राप्त छ । कांग्रेसले बनाएको विधायनलाई रोक्नका लागि राष्ट्रपतिले यो अधिकारको प्रयोग गर्दछन् । यो निकै महत्त्वपूर्ण अधिकार हो । तर, राष्ट्रपतिको यस्तो निषेधलाई कांग्रेसको प्रत्येक सदनले दुई तिहाई मतबाट बदर गरिदिन सक्छ । त्यसैले कानुन निर्माण गर्दा कांग्रेसले राष्ट्रपतिले निषेधाधिकार प्रयोग गर्न सक्दछन् भन्ने बिर्सनु हुँदैन ।

संविधानको धारा २ दफा ३ ले राष्ट्रपतिलाई 'समय-समयमा कांग्रेसलाई सङ्घको अवस्थाका बारेमा सूचना दिने' कर्तव्य तोकेको छ । यद्यपि, अचेल राष्ट्रपतिले व्यक्तिगत रूपमा कांग्रेसको संयुक्त बैठकमा त्यसरी भाषण दिने प्रचलन सुरु भएको छ, संविधानले त्यस्तो कर्तव्य राष्ट्रपतिलाई तोकेको भने छैन । त्यस्तो सम्बोधनमा राष्ट्रपतिले सरकार प्रमुखका रूपमा कांग्रेसको विचारार्थ आफ्ना कुराहरू राख्ने गर्छन् । पछि राष्ट्रपतिले वार्षिक बजेटसम्बन्धी सन्देश पनि प्रदान गर्छन् । यससँगसँगै राष्ट्रपतिको आर्थिक सल्लाहकार परिषदले अर्थ व्यवस्थाका सम्बन्धमा तयार गरेको प्रतिवेदन पनि हुन्छ । अधिवेशनको सुरुमा विधायिकी काम-कारबाही कम हुन्छ । एउटा अधिवेशनमा नसकिएका विधायनहरू त्यसपछिको अधिवेशनमा जान

सक्छ । तर, एउटा कांग्रेसमा आएको वा विचार गरिएको विधायन पछि आउने कांग्रेसले स्वीकार गर्दैन । त्यसैले आफ्नो कार्यकालभित्रै विधायनको काम सकिसक्नुपर्ने हुन्छ । हरेक कांग्रेसको कार्यवधि दुई वर्षको हुन्छ ।

कांग्रेसका सदस्यहरू कांग्रेसभित्र विचारार्थ प्रस्तुत हुने सबै विषयवस्तुमा विज्ञ हुने अपेक्षा गर्नु हुँदैन । तर, भएका सदस्यहरूलाई विज्ञताका आधारमा उचित समितिको सदस्यता प्रदान गर्न अमेरिकी समिति प्रणालीले चाहना राख्छ ।

विधायनको दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने कांग्रेसको प्रक्रियामा पनि राष्ट्रपतिको भूमिका हुन्छ । राष्ट्रपतिले कांग्रेसलाई आफ्नो

सरकारको नीति अनुरूप नयाँ विधायनको आवश्यकताका बारेमा सूचित गरिरहनु पर्ने हुन्छ । त्यस्तै सरकारी विभागहरू तथा अन्य निकायले आफ्नो काम-कारबाहीको आवधिक प्रतिवेदन कांग्रेसमा पठाउनु पर्छ । राष्ट्रपतिले पनि निश्चित प्रकारका सन्धिहरू तथा नियुक्ति सिनेटको अनुमोदनका लागि पेस गर्नुपर्दछ । राष्ट्रपतिलाई मन नपरेका तर कांग्रेसमा प्रस्तावित विधायनहरू निषेध गर्ने अधिकार (भिटो) प्राप्त छ । कांग्रेसले बनाएको विधायनलाई रोक्नका लागि राष्ट्रपतिले यो अधिकारको प्रयोग गर्दछन् । यो निकै महत्त्वपूर्ण अधिकार हो । तर, राष्ट्रपतिको यस्तो निषेधलाई कांग्रेसको प्रत्येक सदनले दुईतिहाइ मतबाट बदर गरिदिन सक्छ । त्यसैले कानुन

निर्माण गर्दा कांग्रेसले राष्ट्रपतिले निषेधाधिकार प्रयोग गर्न सक्दछन् भन्ने बिर्सनु हुँदैन ।

अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले संविधानसँग बाफिएका ऐन कानुनलाई बदर गर्छ । कानुन निर्माण प्रक्रियामा हित समूहहरूको पनि प्रभाव हुन्छ । उनीहरू कांग्रेसको औपचारिक संरचनामा हुँदैनन् । त्यस्तै लबी वा आफ्नो सरोकारका विषयवस्तुहरूमा भनसुन गर्ने व्यक्ति तथा संस्थाहरूले कांग्रेसको सुनुवाइ प्रक्रियामा औपचारिक रूपमा उपस्थिति भई प्रमाण प्रस्तुत गर्न तथा जनमतलाई विभिन्न विषयमा प्रभावित गर्न सक्दछन् । कांग्रेस व्यस्त हुने कारण यही हो ।

समिति प्रणालीको प्रयोग

अमेरिकी कांग्रेसका दुवै सदनहरू सिनेट र प्रतिनिधि सभाले पूर्ण सदनमा गर्नुपर्ने काम-कारबाही पूर्ण सदनमै गर्नुपर्ने हुन्छ । तर, विशेष प्रकारका काम-कारबाहीहरू कांग्रेसभित्र प्रयोगमा रहेको समिति प्रणालीमार्फत निर्वाह गरिन्छ । सिद्धान्ततः नेपालको संसदको राष्ट्रिय सभा नियमावली, २०७५ तथा प्रतिनिधि सभा नियमावली, २०७५ ले उल्लेख गरेभैं नै अमेरिकी समितिहरूले पनि आ-आफ्नो क्षेत्रमा कार्य गर्दछन् । समिति प्रणालीको सैद्धान्तिक आधार दुवै सदनमा उस्तै हुन् ।

यति हुँदाहुँदै पनि अमेरिकी समिति प्रणालीका केही विशिष्ट पक्ष छन् । प्रत्येक समितिका सदस्यहरू विशिष्ट ज्ञानका कारण सम्बन्धित समितिमा छनोट गरिएका हुन्छन् । सदस्यताले सम्बन्धित क्षेत्रको विज्ञता वा गहिरो रूचिलाई प्रदर्शन गरिरहेको हुन्छ । कांग्रेसभित्रको स-साना इकाइका रूपमा यस्ता समितिहरूले सरकारका काम-कारबाहीहरूलाई निरन्तर अनुगमन गर्दछन् । एकातिर राष्ट्रपतिले आफ्नो क्याबिनेट क्षमता र विज्ञताका आधारमा चयन गरेका हुन्छन् भने अर्कोतर्फ सम्बन्धित समितिले पनि त्यही क्षमता र विज्ञताको आधारमा उनीहरूले गरेको काम-कारबाहीलाई मूल्याङ्कन गरिरहेका हुन्छन् । यिनीहरूले नै विधायकी पुनरावलोकन (Legislative Review)का लागि उपयुक्त विषयवस्तुको पहिचान गर्दछन् । समितिहरूबाटै विधायकी सरोकारहरूको विषयहरूमा संसूचनाहरू प्राप्त गर्ने तथा तिनको मूल्याङ्कन गर्ने कार्य सम्पन्न गरिन्छ । आफूले गरेका काम-कारबाहीबाट

आफ्नो सदनको पूर्ण सभालाई उनीहरूले आवश्यक काम-कारबाहीका बारेमा सिफारिस गर्दछन् । कांग्रेसका सदस्यहरू कांग्रेसभित्र विचारार्थ प्रस्तुत हुने सबै विषयवस्तुमा विज्ञ हुने अपेक्षा गर्नु हुँदैन । तर, भएका सदस्यहरूलाई विज्ञताका आधारमा उचित समितिको सदस्यता प्रदान गर्न अमेरिकी समिति प्रणालीले चाहना राख्दछ । यसबाट हरेक समितिले योग्यतापूर्वक काम गर्ने अपेक्षा गरिन्छ ।

पहिलो अधिवेशनमा सिनेटका सबै सदस्यहरूलाई दुईवटा समितिहरूमा विभाजन गरिएको थियो । यसमध्ये आधा सभासदहरू संघीय न्यायालय स्थापना गर्ने विधायन निर्माणमा कार्य गर्ने समितिमा थिए भने बाँकी आधा संयुक्त राज्य अमेरिका विरुद्धका अपराधहरूको सजाय परिभाषित गर्ने समितिमा थिए । यो प्रणाली प्रभावशाली हुन नसकेको देखिन्थ्यो ।

वास्तवमा कांग्रेसले कानुन निर्माण वा पुनरावलोकन निगरानीको उद्देश्य भएको तथा आन्तरिक प्रशासनिक काम-कारबाहीहरूलाई करिब दुई सयजति समिति तथा उप-समितिबीच बाँडेको हुन्छ । आफूले पाएको क्षेत्राधिकार अन्तर्गत यी समितिहरूले संसूचनाहरू सङ्कलन गर्ने, विधायकी विकल्पहरूको तुलना तथा मूल्याङ्कन गर्ने, नीतिगत समस्याहरूको पहिचान तथा समाधान प्रस्ताव गर्ने, पूर्ण सदनको विचारार्थ आवश्यक

उपाय (मेसर्ज)हरूको निकर्षण तथा सोबमोजिम प्रतिवेदन गर्ने, कार्यपालिका तर्फबाट गरिएको काम-कारबाहीको अनुगमन तथा निगरानी गर्ने र गलत काम भएको आरोपहरूको अनुसन्धान गर्ने कार्य गर्दछन् । यी काम-कारबाहीमध्ये अनुसन्धानात्मक काम-कारबाहीहरूको समिति प्रणालीमा ठूलो भूमिका हुन्छ, नयाँ कानुनलाई टेबुल गर्दा 'हाउस डिस्चार्ज पेटिसन' जस्ता कार्यविधिहरू धेरै श्रमसाध्य तथा प्राविधिक हुन्छन् । हाउस डिस्चार्ज पेटिसनको प्रक्रिया कुनै अध्यादेशलाई समिति प्रतिवेदन वा यसको नेतृत्वको अनिवार्य स्वीकृतिबिना फ्लोरमा ल्याउने प्रक्रिया हो । यस्ता प्रक्रियाहरूमा मस्यौदा लेखन तथा कांग्रेसमा प्रस्तुत गरिएका विभिन्न विधेयकहरूको विभिन्न विवरणलाई 'होनिङ' गर्ने अर्थात् भुत्तिएको हतियारलाई कर्द लगाउने जस्ता कार्यले ठूलो भाग ओगटेको हुन्छ ।

कांग्रेसमा रहेका समितिहरूको स्वायत्ततामा भएको वृद्धि तथा एकअर्काको क्षेत्राधिकारको बीचमा हुन आउने 'ओभरल्याप'का कारणले सिनेट तथा प्रतिनिधि सभा दुवैको अधिकार विखण्डित भएको पनि देखिएको छ । यसरी मूल शक्ति छरिन जाँदा कहिलेकाहीँ कार्यपालिका तथा न्यायपालिकाको तुलनामा कांग्रेसको अधिकार कमजोर हुन जाने खतरा पनि देखिन्छ । यसतर्फ कांग्रेस सचेत रहन्छ ।

समिति प्रणालीको इतिहास

अमेरिकी समिति प्रणाली काम गर्दै, सिक्दै बनाउँदै गएको प्रणाली हो । आधुनिक समिति प्रणालीको बनोट विधायकी पुनःसंगठन ऐन, १९४६ (Legislative Reorganization Act, 1946) मा आधारित छ । सुरुमा समिति प्रणालीको संरचना बनेपछिको यो ऐन बहालमा भएको समिति प्रणालीको पुनःगठन गर्ने पहिलो तथा सबैभन्दा महत्त्वाकाङ्क्षी प्रयास थियो । यो ऐनले प्रतिनिधि सभाका समितिहरूलाई ४८ बाट घटाएर १९ मा सीमित गर्‍यो भने सिनेटका समितिहरूलाई पनि ३३ बाट घटाएर १५ मा भान्यो । यी समितिहरूको क्षेत्राधिकारलाई सम्बन्धित सदनको नियमावलीबाट व्यवस्थित गरियो । यसबाट विभिन्न समितिहरूलाई सङ्गठित गर्न तथा समाप्त गर्न तथा तिनीहरूबीचको क्षेत्राधिकारको विवादलाई कम गर्न मद्दत पुग्यो । सन् १९९३ मा एउटा अर्को अस्थायी किसिमको समिति निर्माण गरिएको थियो । त्यसलाई 'ज्वाइन्ट कमिटी अन द अर्गनाइजेसन्स अफ कांग्रेस' (Joint Committee on the Organizations of Congress) भनिएको थियो । यसको उद्देश्य समिति प्रणालीको नीतिगत तथा ऐतिहासिक विश्लेषण गर्नु थियो । यस समितिको भनाइमा १९४६ को ऐन, समिति प्रणालीलाई संगठित गर्ने सम्बन्धमा प्रभावशाली भए पनि कुनै पनि समितिको कतिवटासम्म उपसमिति बनाउन सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा यो ऐन मौन रह्यो । वर्तमान प्रतिनिधि सभाको नियमावलीले प्रत्येक समितिलाई पाँचवटाभन्दा बढी उपसमिति बनाउन नदिने गरी सीमित गरेको छ । तर, विनियोजन समितिका १२ वटा, सैन्यसेवा समितिका ७ वटा, वैदेशिक मामिला समितिका पनि ७ वटा र यातायात तथा पूर्वाधार समितिका ६ वटा उपसमिति हुन सक्दछन् । प्रतिनिधि सभाका सम्बन्धमा उपसमितिको

सङ्ख्यालाई यसरी सीमित गरे पनि अभै पनि अमेरिकी सिनेटमा उपसमितिका सम्बन्धमा कुनै सीमा तोकिएको छैन ।

अमेरिकी कांग्रेसले अन्य विभिन्न प्रकारका अस्थायी पुनरावलोकन समितिहरू निर्माण गरेको देखिन्छ । यिनको उद्देश्य समिति प्रणालीलाई सुधार गर्नका लागि वर्तमान समस्याको विश्लेषण तथा उपयुक्त सिफारिस गर्नु हो । उदाहरणका लागि विधायिकी पुनःसङ्गठन ऐन, १९७० ले कांग्रेसलाई सार्वजनिक रूपले सबैले देख्न र बुझ्न सकून् भनी अभि खुला गर्नु, यसको निर्णय गर्ने क्षमतालाई सशक्तीकरण गर्नु तथा अल्पसङ्ख्यकका अधिकारहरूलाई सम्बोधन गर्नु थियो । यो ऐनले प्रतिनिधि सभाको कमिटी अफ द होल्ड मा 'रेकर्डेट टेलर भोट'को व्यवस्था गर्‍यो । यसले सुनुवाइको दिनमा अल्पसङ्ख्यक दल समितिका सदस्यहरूको आफ्नै साक्षीहरूलाई बोलाउन सक्ने व्यवस्था गर्‍यो । यो ऐनले सिनेटमा कमिटी अन भेटेरेन्स अफेयर्सको पनि स्थापना गर्‍यो र कांग्रेसनल रिसर्च सर्भिस तथा सामान्य लेखा कार्यालयलाई विधायकी सहयोग गर्ने निकायका रूपमा उनीहरूको अनुसन्धानात्क क्षमतालाई वृद्धि गर्ने प्रयास गर्‍यो । हालका वर्षहरूमा समितिहरूका कर्मचारीलाई निकै घटाइएको छ । सार्वजनिक सुनुवाइको सङ्ख्या पनि कम गरिएको छ । तथापि, तुलनात्मक रूपमा अमेरिकी समिति प्रणाली यस सम्बन्धमा अन्य प्रणालीहरूभन्दा सशक्त नै देखिन्छ ।

अमेरिकी कांग्रेसको माथिल्लो सदन सिनेटमा पहिलोपटक समितिको स्थापना सन् १७८९ मा गरिएको थियो । यसको उद्देश्य सिनेटको कार्यविधिसम्बन्धी नियमावली बनाउनु थियो । संविधान जारी भएको सुरुका वर्षहरूमा सिनेटले आवश्यकता अनुसार अस्थायी प्रकारका समितिहरू कायम गर्दथ्यो । यस्ता समितिहरू सिनेटप्रति उत्तरदायी हुन्थे । सिनेटले नै यस्ता समितिहरूको क्षेत्राधिकार तथा सदस्यहरू तय गर्दथ्यो । यो प्रक्रियाले समितिहरूको स्थापना तथा प्रयोगमा लचिलोपना देखिन्थ्यो । विधायनसम्बन्धी काम-कारबाही र राष्ट्रपतिले गर्ने मनोनयनहरूका सम्बन्धमा सिनेटले कमिटी रेफरल त्याग्न सक्दथ्यो । सुरुका यी समितिहरूमा रूटिन काम-कारबाहीमा तीन जना सदस्य र त्यसभन्दा महत्त्वपूर्ण विषयवस्तुमा पाँच जना सदस्य राख्ने प्रचलन थियो । पहिलो कांग्रेसका अवधिमा स्थापना गरिएको सबैभन्दा ठूलो समितिमा ११ जना सदस्यहरू थिए । यो समिति राष्ट्रपति तथा

उपराष्ट्रपतिको तलब निर्धारण गर्न बनाइएको थियो । पहिलो अधिवेशनमा सिनेटका सबै सदस्यहरूलाई दुईवटा समितिहरूमा विभाजन गरिएको थियो । यसमध्ये आधा सभासदहरू संघीय न्यायालय स्थापना गर्ने विधायन निर्माणमा कार्य गर्ने समितिमा थिए भने बाँकी आधा संयुक्त राज्य अमेरिका विरुद्धका अपराधहरूको सजाय परिभाषित गर्ने समितिमा थिए । यो प्रणाली प्रभावशाली हुन सकेको देखिन्छथ्यो ।

सन् १८१६ मा सिनेटमा प्रत्येक समितिमा पाँच सदस्य रहने गरी ११ वटा स्थायी (विषयगत) समितिहरू भएको औपचारिक समिति प्रणाली अपनाइयो । तीमध्येका तीनवटा समितिहरू अर्थात् वित्तीय समिति, वैदेशिक सम्बन्ध समिति र न्यायपालिका समितिहरू आज पनि कायमै छन् । समितिहरूका कर्तव्यहरू नयाँ समितिहरूको सिर्जनासँगसँगै विस्तारित हुँदै गएको देखिन्छ । यो नयाँ प्रणालीको सुरुवातदेखि समितिहरूले नियमित विधायिकी कर्तव्य निर्वाह गर्नुका साथसाथै दीर्घकालीन अध्ययन तथा अनुसन्धानका साथै सिनेटलाई प्राविधिक सहयोग गर्ने मात्र नभई क्रमशः नीति निर्माण गर्ने निकायका रूपमा विकसित हुँदै आएका छन् । सन् १९०६ मा सिनेटमा ६६ वटा स्थायी तथा अस्थायी समितिहरू थिए । आज सिनेटमा २० वटा स्थायी तथा अस्थायी समितिहरू कार्यरत छन् । अस्थायी भनिए पनि ती समितिहरू स्थायी प्रकृतिका हुन गएका छन् र सिनेट नियमावली अन्तर्गत स्थायी समितिसरह मानिएका छन् ।

अमेरिकामा पहिलो प्रतिनिधि सभाको समिति पनि १७८९ मै बनाइएको थियो । यसको उद्देश्य सदनको काम-कारबाही तथा व्यवस्था सम्पन्न गर्ने नियमावली बनाउने तथा पेस गर्ने र तिनलाई कार्यान्वयन गर्ने मर्यादापालक (सार्जेन्ट एट आर्म्स)को कर्तव्यहरूका बारेमा सिफारिस गर्नु थियो । पूर्ण सदनमा रहेका विभिन्न विषयहरूलाई पुनरावलोकन गर्न चाहिए अनुसार अस्थायी रूपमा अन्य समितिहरूको व्यवस्था गरिन्थ्यो । प्रतिनिधि सभामा रहेको कमिटी अन द होल अर्थात् सम्पूर्ण सदनको समितिले विधायिकी विषयवस्तुलाई निर्वाह गर्दथ्यो । सदनको आवश्यकता अनुसार विशेष प्रकारका समितिहरूको पनि स्थापना गरिन्थे । यस्ता समितिहरूको बृहत्तर अधिकारहरू हुन्थे । जस अन्तर्गत उनीहरूले सदनलाई सल्लाह वा परामर्श उपलब्ध गराउँथे । सन् १७८९ मा सुरुका समितिहरूमध्ये एउटा समिति

यस्तो बनाइएको थियो, जसले आपूर्तिको अनुमान तयार गर्ने तथा प्रतिवेदन गर्ने तथा वास्तविक उत्पादन महसुल (इम्पोस्ट अफ नेट प्रोड्युस) का बारेमा सल्लाह दिन्थ्यो । यो समितिमा तीन जना सदस्य हुन्थे । यसै वर्ष राजस्व समिति (कमिटी अन वेज एण्ड मिन्स) पनि बनाइएको थियो । अर्थ विभाग बनाउने सम्बन्धमा भएको विचारविमर्शपछि यो समिति बनाइएको थियो । विभागले राजस्वसम्बन्धी प्रस्तावहरूमा आवश्यकताभन्दा बढी अधिकार प्रयोग गरेका हुनाले यो समिति बनाएर त्यस्तो अधिकार दिइएको हो । सदनलाई के लाग्यो भने यो विषयलाई हेर्नका लागि एउटा समिति बनाएर जिम्मेवारी दिँदा सदन बढी क्षमताशील हुन सक्दछ । सुरुमा वेज एण्ड मिन्स कमिटीको ११ जना सदस्यहरू थिए तथा मात्र दुई महिनाका लागि बनाइएको थियो । सन् १८०१ मा गएर यो स्थायी समितिमा परिणत भयो । राजस्व समिति आज पनि स्थायी विषयगत समितिकै रूपमा छ ।

समिति गठन र कार्यविधि

सिनेटमा भएका समितिहरूको सदस्य नियुक्त गर्ने कार्य औपचारिक रूपमा पूर्ण सदनले गर्दछ । त्यस्तै प्रतिनिधि सभाका समितिका सदस्य पनि प्रतिनिधि सभाको पूर्ण सदनले नै औपचारिक रूपमा नियुक्ति गर्दछ । कुन सदस्यलाई कुन समितिमा नियुक्त गर्ने भन्ने छनोट राजनीतिक दलहरूले गर्दछन् । सामान्यतया हरेक राजनीतिक दलले त्यस्ता सदस्यहरूको प्राथमिकतालाई इज्जत गर्दछन् र वरिष्ठताका आधारमा उनीहरूलाई प्राथमिकतामा राख्दछन् । सिनेटका हकमा समितिमा हरेक पार्टीले सिट विभाजन गर्दा सम्पूर्ण सिनेटको वर्तमान शक्तिको अनुपातमा गर्दछन् । प्रतिनिधि सभामा पनि समितिहरूका सदस्यहरू पूर्ण प्रतिनिधि सभामा रहेको सामर्थ्य अनुसार कायम गरिन्छ । यसका दुई अपवादहरू छन् । प्रतिनिधि सभाको नियमावली समितिले १३ स्थानहरूमध्ये नौ स्थान बहुमत रहेको दलले पूर्ति गर्दछ । त्यस्तै प्रतिनिधि सभाको नैतिकता समितिमा प्रत्येक दलको समान सङ्ख्यामा प्रतिनिधित्व हुन्छ ।

प्रत्येक समितिमा समितिको एउटा सदस्यले सभापतिको कार्य गर्दछ र अल्पसङ्ख्यक दलको एउटा सदस्यले वरिष्ठतम् सदस्य (न्याङ्किङ मेम्बर)का रूपमा कार्य गर्दछ । सिनेटका चारवटा समितिहरूले भने त्यस्तो

अल्पसङ्ख्यक दलको न्याङ्किङ मेम्बरलाई उपसभापतिका रूपमा उद्घृत गर्दछन् । सिनेटको विनियोजन समिति, इन्डियन मामिलासम्बन्धी समिति, नैतिकतासम्बन्धी अस्थायी समिति र गुप्त समाचार समिति त्यस्ता समितिहरू हुन् । प्रत्येक समितिको सभापति तथा न्याङ्किङ मेम्बरहरू राजनीतिक दलबाट निर्वाचित हुन्छन् ।

अमेरिकी प्रतिनिधि सभाका समितिहरूको विश्लेषणबाट के देखिन्छ भने समितिका लागि छनोट गरिँदा सदस्यहरूको पूर्वव्यावसायिक तथा पेसागत अनुभव, भूगोल तथा निर्वाचनसम्बन्धी दृष्टिकोण इत्यादिलाई ध्यान दिइन्छ । करिब ८० प्रतिशत निर्णयहरू यी तीनवटामध्ये एउटामा पर्दछन् । प्रतिनिधि सभाको सैन्य सेवा समितिमा पठाइएका सदस्यहरू आफ्नो जिल्लामा ठूलो सैन्य उपस्थिति भएका हुन्छन् । त्यस्तै त्यहाँको आन्तरिक समितिमा पठाइने सदस्यहरू फाट्टफुट्ट जनसङ्ख्याहरू भएका क्षेत्रबाट आएका हुन्छन् र उनीहरूले सार्वजनिक जिम्मेवारी (पब्लिक ट्रस्ट)मा धेरै जग्गा-जमिन जोतेका हुन्छन् ।

संयुक्त समिति

माथि उल्लेख भएभँ तीन प्रकारका समिति भएको अमेरिकी प्रणालीमा स्थायी समिति (Standing Committee) तथा अस्थायी वा विशेष समिति (Select or Special) समितिपछि तेस्रो प्रकारका समितिहरूमा संयुक्त (Joint) समितिहरू रहन्छन् । नेपालमा पनि यस्तै हो । अमेरिकी प्रतिनिधि सभा नियमावलीको नियम १० र सिनेट नियमावलीको नियम २५ ले स्थायी समितिहरूको प्रावधान उल्लेख गरेका छन् । स्थायी समितिको विधायिकी क्षेत्राधिकार हुन्छ । अतः यी समितिहरूले विधेयक तथा विधायिकी विषयवस्तुका सम्बन्धमा काम गर्दछन् । यी समितिहरूले आफूले गरेको कामका बारेमा सम्बन्धित पूर्ण सदनलाई प्रतिवेदन पेस गर्दछन् । यस्ता स्थायी समितिहरूले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका सरकारका निकाय, कार्यक्रम तथा काम-कारबाहीहरूलाई निगरानी गर्ने जवाफदेहिता निर्वाह गर्दछन् । कतिपय क्षेत्राधिकार अन्य समितिमा पनि पर्ने हुन सक्छन् । अधिकांश स्थायी समितिहरूले आफ्नो क्षेत्रमा लगानीको स्तर पनि सिफारिस गर्दछन् । यसलाई 'अथोराइजेसन्स' भन्ने चलन छ । सरकारको

काम-कारबाहीका लागि तथा नयाँ वा साबिक बमोजिम कार्यक्रमहरूका लागि चाहिने रकमका बारेमा यिनैले सिफारिस गर्दछन् । उदाहरणका लागि विनियोजन समितिहरूले विनियोजनसम्बन्धी विधायन सिफारिस गर्दछन् । यिनले संघीय निकाय तथा कार्यक्रमहरूका लागि बजेटको अधिकार प्रदान गर्दछन् । त्यस्तै बजेट समितिहरूले गर्न सकिनेसम्मको पूर्ण खर्च (Total Spending) को एककृत स्तर कायम गर्ने, अधिकार प्रदान गर्ने र विनियोजन गर्ने अनुसूचीको जस्ता कामहरू जसले मार्गदर्शनको कार्य गर्दछ, पनि गर्दछन् ।

अस्थायी र विशेष समितिहरू अस्थायी र विशेष उद्देश्यका लागि गठन गरिएका हुन्छन् । यिनीहरूलाई सम्बन्धित सदनहरूको बेग्लै प्रस्तावबाट गठन गरिन्छ । कहिले यसको उद्देश्य अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने हुन्छ भने कतिपय अवस्थामा दिइएको विशेष कार्य पनि गर्दछन् । प्रायः स्थायी समितिहरूले भइरहेका स्थायी समितिले नगर्ने वा उनीहरूको क्षेत्राधिकारमा नपरेका नयाँ किसिमका कामहरू वा क्षेत्राधिकारको सीमा नाघेर आएका विषयवस्तुहरूमा काम गर्दछन् । यस्तो विशेष समिति स्थायी वा अस्थायी जुनसुकै हुन सक्दछन् । प्रतिनिधि सभा र सिनेटमा भएका सबै वर्तमान सेलेक्ट कमिटीहरू स्थायी समितिहरू मानिन्छन् । कहिलेकाहीँ सिनेटले सेलेक्ट कमिटी नभनीकन स्पेसल कमिटी भन्ने गरेको छ । जस्तो : सिनेटमा 'स्पेसल कमिटी अन इजिड' भन्ने समिति छ ।

संयुक्त समितिहरू स्थायी समिति हुन्छ । यसमा दुवै सदनका सदस्यहरूलाई समावेश गरिएका हुन्छन् । यस्ता समितिहरूले प्रायः अध्ययन गर्ने कार्य गर्दछन् । यी समितिहरूले आन्तरिक व्यवस्थापन (Housekeeping) कार्यहरू सम्पन्न गर्दछन् । उनीहरूले विधेयक वा विधायनसम्बन्धी कार्य गर्दैनन् । उदाहरणका लागि कांग्रेसमा 'ज्वाइन्ट कमिटी अन प्रिन्टिड'सम्बन्धी समिति छ । यस्तो संयुक्त समितिको सभापति कहिले सिनेटबाट, कहिले प्रतिनिधि सभाबाट हुने गर्दछ । यस्तै आर्थिक, पुस्तकालय, करसम्बन्धी विषयमा पनि संयुक्त समिति छन् । कांग्रेसमा 'कन्फेरेन्स कमिटी' पनि हुने गर्दछन् । यो समिति अस्थायी प्रकारको संयुक्त समिति हो । कुनै विधेयकका सम्बन्धमा प्रतिनिधि सभा र सिनेटको दृष्टिकोणहरू फरक-फरक रूपमा आएमा त्यस्तो विवाद समाधान गर्नका लागि यस्तो समिति बनाइन्छ ।

यस्तो समितिले दुई सदनबीचको फरक-फरक धारणालाई मिलान गर्न 'कम्प्रोमाइज'को मस्यौदा तयार गर्दछन् । त्यस्तो मस्यौदा यसले पूर्ण प्रतिनिधि सभा वा सिनेटको अनुमोदनका लागि प्रस्तुत गर्दछ । कन्फेरेन्स कमिटीबाहेक पनि धेरैजसो संयुक्त समितिहरू स्थायी प्रकारका हुन्छन् । तर, कहिलेकाहीं अस्थायी प्रकारको संयुक्त समितिहरू पनि बनाइन्छन् । जस्तै : युद्ध सञ्चालनसम्बन्धी 'ज्वाइन्ट कमिटी अन द कन्डक्ट अफ द वार' एउटा उदाहरण हो । यस्तो संयुक्त समिति अमेरिकी गृहयुद्धका बेलामा बनेको थियो ।

निष्कर्ष

अमेरिकी व्यवस्थापिकीय प्रणाली मूलतः बेलायती प्रणालीमै आधारित छ । प्रारम्भिक संसदीय प्रचलन अमेरिकीहरूले पनि बेलायतबाट सिकेका हुन् । तर, यसको विकासक्रममा यी अमेरिकी तथा नेपाली प्रयोग आ-आफ्नो आवश्यकता अनुसार विकसित हुँदै आएको देखिन्छ ।

नेपालको संसदको उद्देश्य सरकारको निर्माण तथा यसको निरन्तर जवाफदेहिता खोज्नु पनि हो । प्रतिनिधि सभाले निर्वाचित गरेको सदस्य देशको प्रधानमन्त्री हुने तथा निजले चयन गरेका संसदका सदस्यहरू सरकारमा मन्त्री हुने प्रणालीले गर्दा नेपालमा सरकार र संसद एकअर्कासँग जोडिएको छन् । समान्यतः प्रतिनिधि सभामा सरकारको विधायिकी एजेन्डा नै प्रतिनिधि सभाको एजेन्डा हुन्छ । यद्यपि, कतिपय महत्त्वपूर्ण नीतिगत काम-कारबाही सरकारले समर्थन नगरे पनि प्रतिनिधि सभामा छलफल भइरहेको हुन्छ । अमेरिकी प्रतिनिधि सभा त्यस्तो सदन होइन । यसका महत्त्वपूर्ण कार्यहरू सरकारका कार्यक्रमहरूलाई खर्चवर्च प्रदान गर्ने तथा कानून निर्माणमा निरन्तर रूपमा सहयोग गर्ने हो । कानून निर्माण तथा विधायिकी भूमिकामा सम्पूर्ण प्रक्रियाहरू कांग्रेसको स्वामित्व, व्यवस्थापन र नियन्त्रणमा हुन्छन् । यसै कारणले गर्दा कांग्रेसको समिति प्रणाली पनि सोही आधार र कारणले गर्दा प्रभावशाली हुन जान्छ । कानून निर्माणलगायतका उनीहरूको भूमिकालाई राष्ट्रपति वा उनका सेक्रेटरी लगायतले प्रभावित गर्न सक्दैनन् । जसका कारण समिति प्रणालीमा विधायकहरूले पूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् ।

त्यस्तै अमेरिकाका स्ट्यान्डिड कमिटीहरू नेपालका स्थायी समितिहरूभन्दा बलिया हुन्छन् । उनीहरू स्थायी मात्र नभएर विज्ञतामा आधारित पनि हुन्छन् । यसका पर्याप्त कर्मचारी हुन्छन् । खर्चवर्चको कमी हुँदैन । उनीहरू आदरणीय र शक्तिशाली हुन्छन् । कांग्रेसमा जहाँ समिति हुन्छ, विधायिकी एक्सन प्रायः त्यही लिइन्छ । त्यसैले समितिका सदस्यहरूले विधायकका रूपमा प्रभावशाली रूपमा काम गर्न सक्दछन् । हरेक समितिले आफूले गर्ने विधायिकी, जाँचबुझ तथा निगरानीसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानको आफ्नै बजेट हुन्छ । समितिका सदस्यहरूलाई यसैका आधारमा सहयोग गरिन्छ । अमेरिकामा समितिमा जाने भनेको विधेयकको वाचनको सुरुको अवस्थामा हो । यसले गर्दा सदस्यहरूले विधेयक अध्ययनलगायत उपयुक्त संशोधन प्रस्ताव गर्न प्रशस्त समय पाउँदछन् । उनीहरूले विधेयकलाई प्रभावित गर्न सक्ने अवस्था हुन्छ । समितिमा भएका सदस्यहरू काम गर्ने जाँगर लिएर त्यहाँ गएका हुन्छन् । त्यसैले उनीहरूमा काम गर्ने प्रेरणा पनि हुन्छ । सरकारले हतार गर्न सक्दैन ।

अमेरिकामा स्ट्यान्डिड कमिटीहरूले विधि निर्माता तथा जाँचबुझ गर्ने सम्बन्धमा सार्वजनिक सुनुवाइलगायत जुनसुकै कार्य आफ्नो निर्णयमा गर्ने अधिकार राख्दछन् । यो अधिकार आफ्नो काम-कारबाहीको सम्बन्धमा अरु समितिहरूलाई पनि प्राप्त हुन्छ । समितिका कोठाहरूमा मात्र कार्यपालिकाका सदस्यहरूलाई जवाफदेहिताका लागि बोलाइन्छ । राष्ट्रपति पनि कांग्रेसका समितिमा उपस्थित भएको उदाहरण अमेरिकामा छ । अमेरिकी दुवै सदनका स्ट्यान्डिड कमिटीहरूले नै राष्ट्रपति विल क्लिन्टनको हेल्थकेयर सुधारहरूलाई अस्विकार गरिदिएको हो । प्रतिनिधि सभामा भएको हाउस रूल्स कमिटीले सभामा विधेयकहरू जाने टाइमटेबुलको निर्णय गर्ने महत्त्वपूर्ण भूमिका पनि निर्वाह गर्दछ । विधायनलाई प्रभावित गर्ने सम्बन्धमा समितिहरू कति प्रभावशाली छन् भन्ने कुराको यो एउटा उदाहरण हो ।

नेपालमा विधेयकहरू ढिला गरी र त्यसमा पनि सरकारको सदाशयता छ भने मात्र समिति तहमा पुग्दछन् । जाँचबुझ गर्ने सम्बन्धमा यो खराब व्यवस्था हो । विधेयकमा साँच्चिकै परिवर्तन वा जाँचबुझ गर्न यस अवस्थामा ढिलो भइसकेको हुन्छ । तर, अमेरिकामा फरक पद्धति छ । उनीहरूको समितिको भूमिका विधायिकी प्रक्रियाको सुरुमै कायम गरिएको छ । कुनै विधेयक

सभामुखकहाँ पुग्नेबित्तिकै अब यसलाई समितिमा पठाउने तयारी हुन्छ । त्यस्तो विधेयकलाई अनुसन्धानका लागि सम्बन्धित स्ट्यान्डिङ कमिटीहरूमा पठाइएको हुन्छ । सुरुमै समितिले काम गर्न पाएकाले यसलाई राम्ररी अध्ययन तथा जाँचबुझ गरी संशोधन प्रस्ताव गर्न अनुकूल हुन्छ ।

समितिको भूमिका भनेको सरकार वा विधायनको जाँचबुझ, अनुसन्धान वा निगरानी गर्ने हो । यो कार्यमा चाहिने समय, स्रोत र साधन विभिन्न हिसाबले नेपालमा सरकारको नियन्त्रण हुन जान्छ । त्यस्तो नियन्त्रण अमेरिकामा हुँदैन । नेपालमा समितिहरूका ठाउँहरू सम्बन्धित राजनीतिक दलको हैसियत वा वर्चस्वका आधारमा दिइएको हुन्छ । सदनमा जुन पार्टीको बहुमत छ, समितिमा पनि त्यही पार्टीको बहुमत हुन्छ । कांग्रेसमा पनि नियम त्यही नै हो । तर, सदनको बहुमत दलको नेताले अमेरिकामा सरकार बनाउने व्यवस्था नभएकाले राष्ट्रपतिको जुनसुकै बेला पनि समितिहरूमा बहुमत हुन्छ भन्ने अवस्था हुँदैन ।

नेपालको संसदीय समितिभिन्न सत्तारूढ दलका सदस्यहरू आफ्नो सरकारविरुद्ध बोल्न हिचकिचाउँछन् । कतिपय अवस्थामा संसदीय दलले अघोषित रूपमा हवीप लगाएको हुन्छ । आफ्नै सरकारलाई किन अप्ठ्यारोमा पार्ने भन्ने मनोविज्ञान पनि हुन्छ । तर, अमेरिकी समितिहरूमा यस्तो अवस्था हुँदैन । अमेरिकामा राष्ट्रपति वा सरकारका निकायहरूले दुवै ठूला राजनीतिक दलहरूलाई चित्त बुझाउन खोजिरहेका हुन्छन् । तर, आदेश गर्ने अधिकार उनीहरूसँग हुँदैन । अनुरोध, अनुनय-विनयका आधारमा काम निकाल्नुपर्ने हुन्छ । नेपालमा भने सरकारलाई अप्ठ्यारो पार्ने हो भने प्रतिपक्षका सदस्यहरूले सत्तारूढ दलका सदस्यहरूलाई सहयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । अमेरिकामा वित्तीय व्यवस्थाका सम्बन्धमा समितिले सहयोग गरेन भने राष्ट्रपति धरापमा पर्न सक्छन् । त्यसैले वित्तीय कुरामा यो सहयोगका लागि निजले निरन्तर प्रयास गर्नुपर्ने हुन्छ । यही वित्तीय कारणले गर्दा समितिहरूले चाहेको गर्न/गराउन सक्छन् । अतः के देखिन्छ भने अमेरिकी समिति प्रणाली एउटा बलियो प्रणाली हो । नेपालजस्तै अमेरिकी व्यवस्थापकीय प्रणाली बेलायती प्रणालीकै मूल मान्यताहरूका आधारमा विकसित हुँदै गए पनि यसको वर्तमान स्वरूप अब फरक भइसकेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

1. Donald Limon, W.R. McKay and Others, *Erskine May's Treatise on The Law Privilegesm Proceeding and Usage of Parliament*, 23rd Edition (2004)
2. J.A.G. Griffith and Michael Ryle, *Parliament: Functions, Practice and Procedures*, Second Edition (1989) (Prepared by Robert Blackburn and Andrew Kennon, 2002)
3. Paul Silk and Rhodri Walters, *How Parliament Works*, fifth edition (2004)
4. Kenneth Bradshaw & David Pring, *Parliament and Congress*, (1981)
5. Wm. Holmes Brown & Charles W. Johnson, *House Practice* (2003)
6. Alan Frumin, rev., *Riddick's Senate Procedure* (1992)
7. विपिन अधिकारी, प्रतिनिधि सभा तथा हाउस अफ कमन्स: अमेरिकी तथा ब्रिटिस संसदीय कार्यविधिको एक सङ्क्षिप्त तुलनात्मक अध्ययन, **समसामयिक, राजनीतिक तथा संसदीय समस्याहरू**, भाग १, २०५०, संवैधानिक तथा संसदीय अभ्यास समाज (स्कोप)

(लेखक संवैधानिक कानूनका विज्ञ हुनुहुन्छ)